

تاریخ تحلیلی زبان فارسی

www.ketab.ir

دکتر حمیرا زمردی

انتشارات دانشگاه تهران

شماره ۳۲۲۱

شماره مسلسل ۶۹۰۰

زمره‌ی حمیرا، ۱۳۴۷ -	
تاریخ تحلیلی زبان فارسی / حمیرا زمره‌ی... تهران: دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۰.	
ن، ۱۶۵ ص: (انتشارات دانشگاه تهران: شماره ۳۲۲۱).	
ISBN 978-964-03-6202-0	
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.	
فارسی - - تاریخ دانشگاه تهران مؤسسه انتشارات.	
۱۳۹۰	PIR ۲۶۶۴ / ۴ تا ۰/۹
۲۳۸۵۱۰۴	شماره کتابشناسی ملی

عنوان: تاریخ تحلیلی زبان فارسی

تألیف: دکتر حمیرا زمره‌ی

ویراستار: علیرضا استواری

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۰

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۳-۶۲۰۲-۰

ISBN 978-964-03-6202-0

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۳۸۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - سایت: www.press.ut.ac.ir

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۰۱۲۰۷۸

فهرست مطالب

پیش‌گفتار ر - ش

فصل اول - تحلیل بنیان‌های سیاسی، اجتماعی، دینی و فرهنگی

در شکل‌گیری زبان فارسی نوین

- فتوحات اعراب در ایران و پیامدهای آن ۱
- نهضت‌های ایرانی علیه اعراب ۱۵
- بخش اول - نهضت‌های سیاسی و مذهبی ایرانیان ۱۶
۱. سقوط بنی‌امیه و روی کار آمدن عباسیان با قیام ابومسلم خراسانی ۱۶
۲. قیام‌های دیگر ۲۱
- بخش دوم - نهضت‌های فرهنگی ایرانیان ۲۸
۱. نهضت مقاومت زبان فارسی در برابر زبان عربی ۳۰
۲. نهضت ترجمه و تألیف به زبان عربی ۳۵
۳. نهضت سره‌نویسی و پیدایش کلمات معرب ۳۹
۴. نهضت ترجمه و تألیف آثار ادبی و علمی به زبان فارسی تحت حمایت حکومت‌های ایرانی ۴۳

فصل دوم - زبان‌ها و لهجه‌های ایرانی

- زبان و علم تاریخ زبان ۵۵
- زبان زنده، زبان مرده ۵۵
- خانواده زبان‌ها: ۵۵
۱. خانواده هندواروپایی ۵۷
۲. خانواده سام و حام ۵۸

خ	فهرست مطالب
۵۸	۳. خانواده اورالی
۵۸	۴. خانواده آلتایی
۵۸	زبان منفرد
۵۹	زبان‌های هند و ایرانی (آریایی)
۶۰	دوره‌های تاریخی تحول زبان‌های ایرانی
	زبان‌های دوره باستانی:
۶۱	۱- زبان مادی
۶۲	۲- زبان سکایی
۶۲	۳- زبان فارسی باستان
۶۳	۴. زبان اوستایی
۶۴	اوستا
۶۶	بخش‌های اوستا
۶۷	القبای اوستایی
۶۸	زند اوستا
۶۹	متون تألیف‌شده بر اساس زند اوستا
۶۹	ادبیات دینی
۶۹	دینکرد
۶۹	بندش
۷۰	ارداویراف‌نامه
۷۱	مینوی خرد
۷۱	روایت پهلوی
۷۱	دادستان دینک
۷۲	گزیده‌های زادسپهرم
۷۲	گجستک ابالیش
۷۳	شکندگمانیک ویچار
۷۳	شایست نشایست
۷۴	ماتیکان یوشت فریان

.....	تاریخ تحلیلی زبان فارسی	۵
۷۵.....	ماتیکان هزار دادستان	
۷۶.....	ادبیات غیردینی	
۷۶.....	اندروز اوشنر دانا	
۷۶.....	کارنامه اردشیر بابکان	
۷۸.....	یادگار زریران	
۸۰.....	درخت آسوریک	
۸۱.....	آثار مانوی	
۹۱.....	زبان‌های ایرانی میانه	
۹۱.....	گذار از زبان فارسی باستان به زبان‌های ایرانی میانه	
۹۱.....	تاریخچه زبان‌های ایرانی میانه	
۹۲.....	اقسام زبان‌های ایرانی میانه	
	۱. گروه زبان‌های ایرانی میانه غربی	
۹۳.....	الف. شاخه شمالی (پهلوانیک)	
۹۳.....	متون مانوی	
۹۴.....	ب. شاخه جنوبی (پارسیک)	
۹۵.....	زبان و خط پهلوی	
۹۵.....	هزوارش	
۹۶.....	۲. گروه زبان‌های ایرانی میانه شرقی	
۹۶.....	الف. شاخه شمالی (سغدی، خوارزمی)	
	ب. شاخه جنوبی [سکایی میانه: ختنی، طخاری (بلخی)]	
۱۰۳.....	زبان‌های ایرانی نو	
۱۰۳.....	بازمانده تأثیرات زبان‌های ایرانی میانه در فارسی دری پس از اسلام	
۱۰۶.....	ارتباط خط و علامت‌های زبانی، فرهنگی و تاریخی با آثار کهن ایرانی	
۱۰۷.....	خط زبان‌های نو ایرانی	
۱۰۷.....	لهجه‌ها و گویش‌های ایرانی نو	
۱۱۰.....	طبقه‌بندی زبان‌های ایرانی کنونی از لحاظ تاریخی و لهجه‌شناسی	
۱۱۰.....	۱. زبان‌ها و گویش‌های غربی	

فهرست مطالب.....	ذ
الف . گروه زبان‌های ایرانی شمال غربی.....	۱۱۰
ب . گروه زبان‌های ایرانی جنوب غربی.....	۱۱۰
۲. زبان‌ها و گویش‌های شرقی.....	۱۱۱
الف . گروه زبان‌های شمال شرقی.....	۱۱۱
ب . گروه زبان‌های جنوب شرقی.....	۱۱۱
گویش‌های ایرانی نو در اسناد تاریخی.....	۱۱۱
تاجیکی.....	۱۱۲
دری افغانستان.....	۱۱۲
پشتو.....	۱۱۳
آسی.....	۱۱۳
کردی.....	۱۱۳
کری و بختیاری.....	۱۱۴
بلوچی.....	۱۱۴
قانی.....	۱۱۴
نالی.....	۱۱۴
لهجه‌های نواحی مجاور دریای خزر.....	۱۱۵
زبان‌های مرکزی ایران.....	۱۱۵
لهجه‌های ایالت فارس.....	۱۱۵
پامیری.....	۱۱۵
کومزاری.....	۱۱۵
یغناپی.....	۱۱۶
دوره‌های تحول سه‌گانه فارسی دری.....	۱۱۶
۱. دوره رشد و تکوین.....	۱۱۶
۲. دوره فارسی دری.....	۱۱۸
۳. دوره تحول اخیر.....	۱۱۹
۳. منابع.....	۱۲۳
۳. نمایه.....	۱۳۳

پیشگفتار

پژوهش حاضر، حاصل مطالعاتی گسترده از آثار دانشمندان، مورخان و جغرافی‌نویسان سده‌های آغازین اسلامی و محققان بزرگ ادبیات، فرهنگ و تاریخ ایران زمین در حوزه تاریخ زبان فارسی است.

اگرچه این اثر و بسیاری از آثاری که به بررسی بنیان‌های زبان فارسی و چالش‌های آن با عربی و فتوحات اعتاب در ایران پرداخته‌اند از منویات و منابع مطالعاتی بزرگانی چون استاد محمد محمدی، استاد زرین‌کوب و دیگر ایران‌شناسان بزرگ بهره‌مند بوده‌اند، در مواردی، استدلال شخصی نگارنده از گزارش‌های جغرافی‌نویسان، مورخان و دانشمندان اسلامی و به کارگیری الگویی متفاوت در تحلیل این بنیان‌ها خصوصاً در گرایش و شاخه تاریخ زبان فارسی، نگرشی تازه را پیش روی مخاطبان ارجمند قرار می‌دهد.

الگوی جامع و مبطوع تاریخ زبان فارسی در رشته زبان و ادبیات فارسی، زبان‌شناسی و زبان‌ها و فرهنگ باستانی اثر بزرگ استاد خانلری است که در دانشگاه‌های ایران مورد بحث و درس قرار می‌گیرد.

اما باید خاطر نشان ساخت، تحقیقات درخشان آرانسکی، محقق بزرگ زبان فارسی، سرمنشأ بسیاری از مطالعاتی است که در شناخت فقه‌اللغة زبان‌های ایرانی و تاریخ زبان به رشته تحریر در آمده است. از سوی دیگر پژوهش‌های مربوط به تاریخ زبان فارسی خصوصاً در حوزه تدریس، بیشتر به ارائه تاریخچه تحولات زبان و معرفی متون اوستایی و پهلوی پرداخته است.

نگارنده از سال ۱۳۷۲ که به تدریس دروس تخصصی خصوصاً تاریخ زبان فارسی در گروه ادبیات دانشگاه تهران اشتغال داشته، ضرورت تحلیل‌های مستند از بنیان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی را که در ایجاد زبان فارسی جدید نقش داشته‌اند دریافته و آن را دستمایه این پژوهش ساخته تا ضمن توجه به نیاز دانشجویان مقطع کارشناسی زبان و ادبیات فارسی، گرایش‌های مربوط به

این حوزه را نیز در مقاطع تحصیلات تکمیلی در نظر داشته باشد تا مخاطبان به یکباره در وادی تحول زبان فارسی پس از اسلام قرار نگیرند و شرایط فرهنگی، تاریخی و سیاسی را نیز در این امر مورد نظر قرار دهند.

مباحث فصل اول در تحلیل بنیان‌های مورد اشاره عبارتند از:

- فتوحات اعراب در ایران و مقاومت‌های ملی و سیاسی ایرانیان در برابر اجبار اعراب در ترک زبان فارسی.

- نقش موبدان زردشتی و فرزندگان ایرانی در حفظ زبان، فرهنگ و آیین‌ها و داستان‌های ملی و نیز ادامه سیر طبیعی لهجه‌ها و زبان فارسی علی‌رغم فشارهای سیاسی و سیطره زبان عربی در مکاتبات اداری و دیوانی.

- نهضت ترجمه و تألیف دانشمندان ایرانی به زبان عربی و فارسی به پشتوانه میراث کهن علمی، ادبی و عقلانی ایران باستان و نیز میراث یونان و هند.

- بهره‌مندی اعراب از تشکیلات اداری ایرانیان که بازمانده تمدن باستانی آنان بوده است و ناگزیری آنان در روی آوردن به شیوه‌ها و تشکیلات حکومتی و دیوانی ایرانیان که تاکنون به خود ندیده بودند.

- تحکیم نهضت شیعه در میان عناصر ایرانی و حمایت موالی از مختار ثقفی در انتقام گرفتن از قاتلان امام حسین (ع) و یارانش و در نتیجه ایجاد زمینه شکست امویان از عناصر ایرانی.

- نفوذ عناصر ایرانی در میان اعراب به رهبری ابومسلم خراسانی در استقرار عباسیان به جای امویان و تأثیر پذیری عباسیان از فرهنگ، آداب و تفکر ایرانی و به کارگیری کارگزاران و وزیران خردمند ایرانی همچون برمکیان و نیز ازدواج اعراب با ایرانیان.

- نقش نهضت‌های ایرانی و شیعی در ایجاد نهضت‌های خردگرایانه و فلسفی به سبب ریشه‌داری این روند در ایران باستان و استقرار نهضت معتزله، اسماعیلیان و باطنیان، متصوفه و طریقت اخوان‌الصفا که از افکار فلسفی ایران، هند و یونان باستان بهره‌مند بودند و از همه مهم‌تر خط خردگرایانه فردوسی، خیام، بیهقی و ناصر خسرو که میراث کهن فکری ایرانی در آن موج می‌زند. با

توجه به اینکه همه این نهضتها به لحاظ فکری و زبانی منشأ نوعی مقاومت فرهنگی و سیاسی در قالب زبان ناب فارسی بوده‌اند.

- اهتمام دانشمندان ایرانی به تدوین و وضع علوم و دانش اعراب از جمله علم لغت، صرف و نحو، حدیث و ... تا جایی که به زعم ابن خلدون بیشتر دانشوران مسلمان، عجم و خصوصاً ایرانی بوده‌اند.

- تأثیرات متعدد زبان فارسی و فرهنگ ایرانی بر زبان عربی در حوزه لحن، مفردات و تعبیرات تا جایی که ابن خلدون به فساد زبان عربی در نتیجه آمیزش با زبان عجم اشاره می‌کند.

- همچنین مقولهٔ معربیات که خوارزمی در مفاتیح العلوم به بررسی آن پرداخته و استاد محمدی آن را «نماینده تحول فرهنگی این زبان تحت تأثیر زبان فارسی» دانسته است.

- تقلید اعراب از ایرانیان در آداب و رسوم و فرهنگ، علوم و ... و نیز در موضوعات و فنونی چون آئین نگارش، مکاتبات، توقیعات، اندرزنامه‌نویسی، تاج‌نامه‌ها، خدای‌نامه‌نویسی و رشته‌های مختلف ادبی و علمی.

- انتشار زبان فارسی همگام با عربی در جهان اسلام به عنوان زبان تبلیغات دینی، چنانکه به استاد سفرنامه ابن بطوطه، این زبان تا قرن هفتم و هشتم هجری مرزهای هندوستان، ترکستان چین، سیلان و ... را درنوردیده و بنا به منقولات آرانسکی، کردستان، آذربایجان و آسیای صغیر و آسیای میانه را در بر گرفته است.

در فصل دوم نیز سعی شده که با بهره‌گیری از منابع مهم در خصوص تاریخچه زبان‌های ایرانی، به کوتاهی و جامعیت مباحث مربوط به آن مورد بررسی قرار گیرد و با استناد به آثار که به معرفی متون دینی و غیر دینی مهم پیش از اسلام پرداخته‌اند و حتی الامکان با مراجعه مستقیم به منابعی که ترجمه شده و به چاپ رسیده است و نیز رسالات ارزندهٔ دانشگاهی در این راستا، خلاصه‌ای از داستان‌ها، موضوعات و مضامین متون را مطرح سازیم تا مخاطبان ارجمند به سهولت با زوایای مختلف این متون آشنا شوند. در این میان به ارتباط میان شاهنامه فردوسی، سیرالعباد سنایی، کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه با متون پهلوی چون کارنامهٔ اردشیر بابکان، ایاتگارزریان، ارداویراف‌نامه، ماتیکان یوشت فریان، برگردان داستان‌های سغدی از کلیله و دمنه اشاره شده است.

امید که در پرتو این اهتمام شانزده ساله که در سال‌های اخیر به جدیت پیوست، توانسته باشیم گامی کوچک در باز نمودن ارتباط‌های فرهنگی، تاریخی، سیاسی و ... با زبان فارسی برداشته باشیم که در این صورت خداوند منان را سپاسگزاریم.

وَقَلِيلٌ مِنَ عِبَادِ الشُّكُورِ

حمیرا زمردی. دی ماه ۱۳۸۸